

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нөм №150

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№77
(19114)

2018 чылдың
июль 3
вторник

Хүннүң үнери — 03:51
Ажары — 21:16
Хүн дурту — 17:25

Садар өртээ хостуг 12+

Бирги бүгү-армейжи спортчу мөөрей

СЕРГЕЙ ШОЙГУНУҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Июнь 28-тен июль 1-ниң хүннөрүндө кайгамчыктыг көктүгүшүктүг "Хүреш" стадионунга Россияның камгалал сайыды С.К. Шойгунуң Кубогу биле шаңналы дээш Бүгү-россияның шериг кезектериниң аразына бир дугаар спортчу хүрештерге (грек-рим, хостуг хүреш) маргылдаазы база шериг мөгелерниң киржилгези-биле ТР-ниң Чазак Даргазы Ш. В. Кара-оолдун шаңналы дээш тыва хүрешке чоннун үр манаан маргылдаалары канчаар-даа аажок бедик деңгелге эрткен.

Шериг кезектериниң аразына командалар аайы-биле спортчу хүрештерге маргылдааны эрттирер дээн эгелээш-кинни ТР-ниң Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы Б.В. Биче-оол мынчаар тайылбырлаан: "Эрткен чылын Россияның Чепсептиг күштериниң Кызыл Туктуг 41 дугаар армиязының (Төп шериг кезээ) күш-дамыр быжыглаар талазы-биле удуртукчузу, подполковник Иван Кувырзинниң сүмези-биле Россияның камгалал сайыды, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунуң адына

Тыва Республиканың Чазаның мурнундан дилег чагааны чоруткан турган. Ук эгелээш-кинни деткип, шын шиитпирни хүлээп алырынга чагаа кол черни элээн.

Маргылдааларны эрттирер деп шиитпир хүлээп алдынган соонда, белеткел ажылдарын 41 дугаарлыг армияның, 55-ки мотоадыгы (даг) бригаданың, Москвада база Тывада Төп спортчу шериг клубтары (ЦСКА), бистиң республиканың Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле яамызы, Культура база Харылзаа болгаш информатизация яамылары, Национал парктың, "Хүреш" стадионун коллективтери кызымак чоруткан.

Бир дугаар эртип турар бо улуг маргылдаага киржири-биле РФ-тиң Чепсептиг Күштериниң 9 шериг кезектеринден командалар (мурнуу, барыын, төп, чөөн шериг округтардан, десант болгаш тускай ракета шериглеринден, шериг-далай флотундан, шеригниң төп спортчу клубундан, 41 дугаар армиядан) тускай чыгыткан самолеттарга июнь 28-тиң хүнүндө ужуп келгеннер.

Маргылдааның ажыдышкынынга, Россияның шеригиниң шыырак дээн мөгелерин деткири-биле Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол, шеригниң төп спортчу клубунуң (ЦСКА) удуртукчузу, полковник Артем Громов, грек-рим хүрешке олимпий оюннарының чемпионнары Россияның алдарлыг спорт мастерлери Вартарес Самургашев база Алексей Мишин, делегейниң хостуг хүрешке 2 дакпыр чемпиону, ССРЭ-

Хүннүң медээлери

ЭРТЕМ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Тывада бо хүннөрдө «Саян-Алтай чоннарының этноэкологтуг болгаш этнокультурлуг чаңчылдарын шинчилээриниң чидиг айтырыглары» деп бешки бүгү делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция ажылын үргүлчүлөп турар. Конференцияның киржикчилери чылдың-на Тываның бир каас-чараш булуңу болур Чагытай хөлдүн эринде ТывКУ-нуң «Буревестник» дыштанылга баазазына чыгыры чаңчыл апар чыдар.

Конференцияның ажылынга киржири-биле Томскиниң политехниктиг университетиниң профессору Мария Кухта, Москвада көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институтунуң эртем ажилдакчызы Елена Калабашкина, Евразия университетиниң инновациялыг педагогика магистри Елена Илюсизова, Хакасияның күрүне университетиниң күш-культура болгаш спорт кафедрасының доцентизи Вера Шалгинова болгаш өскелер-даа келген. Эртем-практиктиг конференция бодунуң ажылын үш хүн үргүлчүлээр.

БОТТАНДЫРЫП ЭГЕЛЭЭН

Тывада тус черниң «Тывахарылзаинформ» («Тывасвязьинформ») харылзаа оператору «Кызыл-Мажалык – Тээли» участогунда ВОЛС тудуу» деп инвестиция төлөвилелин амгы үеде боттандырып эгелээн.

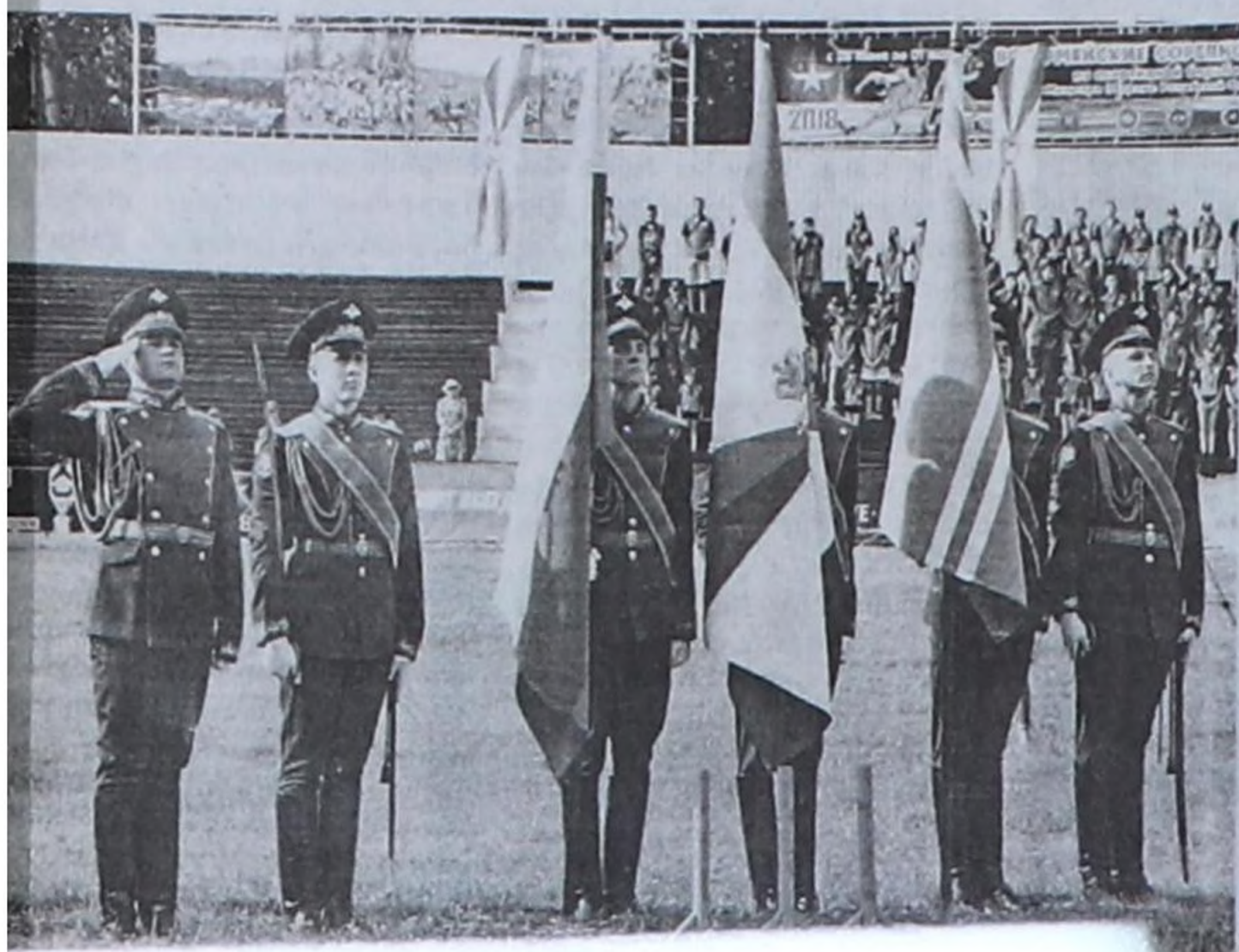
Бо төлөвилел эзугаар Барыын-Хемчик кожуунуң Барлык, Эрги-Барлык болгаш Бай-Тайга кожуунуң Шуй, Тээли суурларның аразына 80 километр хемчээлдиг оптика-волокнулуг харылзаа шугумун тудары көрдүнгөн. Ону ажылгалга кириген соонда Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга кожууннарның суурлары бедик шынарлыг интернет харылзаазы-биле хандыртынар. Ук төлөвилелди амыдыралга боттандырганы-биле мурнунда бола компанияның тудуп ажылгалга киригени «Кызыл – Ак-Довурак» участогунуң оптика-волокнулуг харылзаазы улам сайзыралды алып.

ЭКИ ТУРАЧЫЛАР ЧЫГЛЫР

Бөгүн, июль 3-те, Тываның үндезин культура төвүнге Эки турачылар (волонтерлар) чылынга тураскааткан «Эки турачы волонтерлар чылының экватору» деп аныяктар шуулганы болуп эртер.

Ону ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал сайзырал, Спорт болгаш аныяктар херектериниң яамылары-биле Тываның Хей-ниити палатазы организаптап эрттирер.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Бирги бүгү-армейжи спортчу мөөрей

СЕРГЕЙ ШОЙГУНУҢ КУБОГУ ДЭЭШ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ниң алдарлыг спорт мастери Виктор Алексеев, Новосибирскиде спортчу хүрештиң хейниитичи фондузунун директору Олег Войдук, 41-ги армияның командылакчызының күш-дамыр быжыглаар талазы-биле ора-лакчызы, подполковник Иван Кувырзин, маргылдааның кол шийткешчизи, делегей чергелиг шийткешчи Владимир Любимов киржи, сөс ап, спортчуларга чедишкinnerни күззэннер.

ЯМЫНЫҢ ШАҢНАЛДАРЫ

Россияның Чепсектиг Күште-риниң шериг кезектериниң аразына бир дугаар эртип турар спортчу хүрештер маргылдаа-зын организаптап эрттиреринге улуг дузаны көргүскени дээш "Дайынчы кады ажылдажыл-ганы быжыглааны дээш" деп медаль-биле ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол биле ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Давааны шаңнаан. Европа болгаш делегей чемпио-ну Начын Кууларның тренери Айдаш Самданга Россияның Камгалал яамызының Хүндүлел бижин тывыскан. Ол ышкаш Россияга база Тывага хостуг хүрешти сайзырадырын-га улуг үлүг-хуузу кирип чо-рууру дээш Начын Кууларга Тыва Республиканың "Күш-культураның болгаш спортчуң алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан.

Россияның камгалал сайыды С.К. Шойгунуң Кубогу дээш бир дугаар эртип турар маргылдаага Төп шериг кезээ 2 команданы салган. Ниитизи-биле 10 коман-да киришкен. Маргылдааның негелдезин езуугаар командалар 12 мөгеден тургустунган (6 мөге грек-рим хүрешке, 6 кижиге хостуг хүрешке).

Бирги командада шупту бистиң чаңгыс чер-чурттугла-рывыс, 55-ки мотоадыгы (даг) бригаданың мөгелери кир-ген. Оларның аразында хостуг хүрешке шыырак мөгелер 57 килге Хүреш-оол Дондуг-оол, 65 килге Начын Куулар, 125 килге Айдың Монгуш кирип турар. Ийи дугаар командада хостуг хүрештиң мөгелери: 65 килге Меңги Чудак, 74 килге Арбак Сат, 97 килге Андрей Мон-

гуш, 125 килге Мergen Монгуш. Түннелинде төп шериг кезээниң 2 дугаар командазы 5 дугаар черни алган.

Бир дугаар чер дээш база төөгүлүг Кубоктуң эдилекчиле-ри дээш түңнел хүрешке 41-ги армияның (төп шериг кезээниң бирги командазы) болгаш Төп спортчу клубтуң (ЦСКА) коман-далары ужуражып күжүн ше-нешкеннер. Түннелинде грек-рим хүрешке сан дең 3-3 кылдыр доо-зулган. Хостуг хүрешке 57 килге Хүреш-оол Дондуг-оол база 65 килге Начын Куулар, 74 килге Арслан Будажапов, 86 килге Марат Хаев, 97 килге Юрий Бело-новский удурланыкчыларын тиилзэн. Чүгле 125 килге Айдың Монгуш делегей чергелиг спорт мастери Алан Хугаевке ойнатса-даа, ниити сан 8 биле 4 кылдыр дооступ, 41-ги армияның коман-дазы Кубокту чаалап алган. Коман-да аайы-биле 3 дугаар черге десант шериглериниң мөгелери төлөптиг болган.

Шаңналдыг черже кирген командаларны дараазында билдингир спортчулар белет-кээн: грек-рим хүрешке Олимпий оюннарының мөңгүн медалының эдилекчизи Гейдар Мамаде-лиев, хостуг хүрешке деле-гей чемпионадының мөңгүн медалының эдилекчизи Алек-сандр Доржу, подполковник

Иван Кувырзин, ТР-ниң Спор-тчу хүрештер федерациязының зидентизи Радислав Нава-х, грек-рим хүрешке олимпи-че чемпиону Алексей Миши-деткикчилери полковник Ар-Громов, төп шериг кезээ удуртукчузу генерал-лейтен-Александр Лапин, ТР-ниң Дз Хуралының Даргазы Каң-Даваа болганнар.

АЙДЫҢ МОНГУШТУ КАЙГАМЧЫКТЫГ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Дараазында хүн, июль 1-шериглерниң киржилгези-би-Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң шаңналы дээш мөгениң аразына тыва хүр-маргылдаазына 55-ки мо-адыгы бригаданың мөгелери Айдың Монгуш шүглүп үн-Үжүүрүнге Начын мөге Ай-Отчуржап, 3-4-кү черлерни Ч-мөге Эрес Кара-Сал база На-мөге Алексей Монгуш үлеш-Мөгелерниң шаңналдары 5-8 чедир 25 муң рубль, а 3-кү черлерге 50 муң рубль, 2-черниң — 100, 1-ги черниң 200 муң рубль болган.

Алексей ЧАМБАЛ-О-ЧУРУКТАРДА: спортчу м-рейлер үезинде.

Арслан АРКЧААН

тырттырган чуруктар

Өгбелерниң ат-алдары

ЧОРГААРАЛГА КИЖИЗИДЕР

Кызыл хоорайның № 9 школа-гимназияның баазасын-га 2017 чылдың октябрь айда тургустунган хоочуннарның Хайыракан аттыг бөлүүнүн дугайында бо чүүлүмге бижикседим.

Ооң даргазы байлак арга-дуржулгалыг, ат-алдарлыг хоочун башкы Валентина Кыргыс-овна Маспык-оол. Улуг-Хемде ыдыктыг Хайыракан дааның ады-биле бөлүктү адаан. Бөлүктүн кол сорулгазы – төрзэн черинге, ооң чараш агаар-бойдузунга, төөгүлүг черлеринге, ат-алдарлыг кижилеринге хумагалыг болурунга анык-өскенни өөредип кижизидеринге хоочуннарның үлүүн кириери, оларның ажил-ишчи, амыдыралчы арга-дуржулгазын дамчыдып бээр. Бөлүүвүстүн кыйгыры «Ажы-төлге ынак – байыыр, амыдыралга ынак – сегиир». Даргавыс Валентина Кыргыс-овна Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал, Хайыракан школаларына үрө-түннелдиг ажилдап чораан хоочун башкы.

Тыва Арат Республиканың Биче Куралының Президиумунун даргазы Бедик албан-дужаалга ажилдап юраан билдингир күрүнө ажилдакчызы Адыг-Түлүш Хемчик-оол Долдукай оглунун 2018 чылда 125 хар юбилейин демдегледип эрттир турар. Март 29-30 хүннеринде Алдан-Маадыр аттыг национал музейге өгбевистиң делгелгезин организастан, апрель 14-те Тываның филармониясына ачы-дуза марафонун эрттирген.

Юбилейни эрттирер талазы-иле организастыг комитетинин даргазы, хоочун башкы, Адыг-Түлүш кутуг Любовь Суваң-ооловна Адыг-Түлүштүн чалааны-биле «Хайыракан» бөлүктүн кижигүннери бо ылдың март 28-те Хайыракан уурга эрткен Адыг-Түлүш Хемчик-

оолдун 125 хар юбилейинге тураскааткан ужуражышкынга киржи чордувус.

Совет Эвилелинин Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг Хайыракан школазының чурт-шинчилел музейи-биле таныштывыс. Тус черниң онзагай агаар-бойдузунун, төөгүзүнүн, ат-алдарлыг кижилеринин дугайында солун материалдар-биле школаның музейи байлак. Бистиң бөлүүвүс Хайыракан аттыг хана солунувусту музейге тураскаалга арттырып кагдывыс.

Тываның «Мемориал» ниитилелинин даргазы, Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин ажилдакчызы Ш.С. Ооржак, У.П. Бичелдей, Анай Балчыровна биле Валерий Ховалыгович Кара-оолдар, 1937-1951 чылдарда буруу чок черге политиктиг репрессияларга таварышканнарның салгалдары Москвадан анык эртемденнер болгаш өскелер-даа ужуражылгага киржири-биле чедип келгеннер.

Москвадан аалчылар политиктиг репрессиялар дугайында солун илеткелдерни номчуп, чуруктар болгаш документилер делгелгезин көргүзүп, үндүреринге белеткеп турары чараш номунун утказы-биле чонну таныштырганнар. Улуг-Хемниң Хайыракан суурга ужуражылга соонда Чөөн-Хемчик кожуунда Үстүү-Хүрээге барып мөгейип, Чадаана хоорайда С.К. Шойгунун музейин олар көрүп чорааннар. Барган черлерин, ужурашкан чонун чурукка тырттырып алып аалчылар болду.

Ужуражышкын эгелээринин мурнунда «Адыг-Эзрен» хамнар ниитилелинин хамнары Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун тураскаалынын чанынга саң салып, артыжап-айызап, алгыш-йөрээлдерни салып, хүндүлел езулалын кылганнар. Ужуражышкынга чыылган чон, анык

салгал база хүндүткелдиг чаңгыс чер-чурттуунун тураскаалынын баарына чүзүн-баазын чараш өңнүг чечектерни салып, мөгейген.

Хайыракан суму чагырыкчызынын социал политика талазы-биле оралакчызы Чойгаана Канчири-оол Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун 125 хар юбилейи-биле холбаштыр ужуражышкынга чыылган чонга, келген аалчыларга байыр чедирип, ТАР үезинин көскү күрүнө ажилдакчызынын допчу намдары, кылган ажил-херектери болгаш репрессияга таварышкан дугайында чугаалап берген.

Анай Балчыровна Кара-оол, Ульяна Бичелдей, Шолбан Ооржак дээш өскелер-даа Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун Тываның хөгжүлдизинге кириген улуг үлүүн демдегледип, ооң ниитилел-политиктиг ажил-чорудулгазынын дугайында ужуражышкынга келген хөй чонга чугаалап берген.

Адыг-Түлүштүрүн Хайыракан суурда төрөл аймаа хамык чонну изиг аш-чем-биле хүндүлөп, оларның өгбенин ат-сыын утпайн, алдаржыдып турары дээш, бүгү чонга улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Төөгүлүг чаңгыс чер-чурттуунун чырык адынга тураскааткан хүреш маргылдазын, аът чарыжын хайыраканчылар эрттиргеннер.

Тываның көскү күрүнө ажилдакчызы чораан улуг өгбевис Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун 125 хар юбилейинге тураскааткан солун хемчеглер чер-черлерге 2018 чылдың дургузунда уламчылап турар.

Республиканың төөгүзүнге ажил-ижи, ажил-чорудулгазы-биле алдаржаан кижилерни утпайн, оларның ат-алдарына тураскааткан хемчеглерни эрттирери анык-өскенни бодунун чону, чурту дээш патриотчу чоргааралга кижизидеринге улуг уjur-дузалыг.

Серенмаа ШОЙДУН.
Кызыл хоорай.

Хууда бодап

ТЫВА ДЫЛДЫҢ КАМГАЛАЛЫ ЧОННУҢ ХОЛУНДА

Тыва дылды чидирбези-биле тывалап өөренип алыр күзелдиг кандыг-даа язы-сөөктүг кижилерни өөредип башкыларның кол сорулгазы.

Төрзэн дылды өөредир дээш, ак сеткилдиг ажилдап чоруур башкылар эвээш. Кызыл хоорайның чамдык школаларында тыва дыл болгаш төрзэн чогаал эртемнеринге шыналда эрттирбейн турары бир багай ажил. Ол школаларга тыва дыл, төрзэн чогаал кичээлдерин кириери чугула. Ону амыдыралга боттандырып, шын адаарына, чугаалаарына, бижириинге өөредип чаңкытырар арга-дуржулгалыг башкыларның санын көвүдедири чугула. Бир четпес талавыс болза, тыва дыл кичээлдерин кызырып турары. Кызырар туржук, чуруктарлыг өөредилге номнарын, эртем езугаар бижиттинген грамматиктиг, фонетиктиг сайгарылгалыг материалдарны көвүдедири чугула.

Дылды эки билер, ону сайгарып, эртем ажылы кылып чоруур эртемденнерден, башкылардан айтырып өөренир болза эки. Тыва дылды чаа өөренип турар кижиге бир эки чүве болза, тыва дылда орус дылдан үлгерлээн сөстөр дыка хөй. Падежтерге өскерлирин, эвилелдерни шын ажыглаарын, сөстөрүнүн төнчү кожумактарында ударениени шын адаарын эки билер алыры артык эвес.

Шын эвес чугаалаптарыйна дээш, ыядып, эгенген херээ чок. Өске дылдан үлгерлеттинген сөстөр хөй. Чижээлээрге, автор, агроном, алгебра, водород, галстук, депутат, журналист, завод, инженер, карандаш, шкаф, щетка, юбка, яблук дээш-ле чоруп каар. Билдинмес сөстөр таваржы берип болур.

Тыва дыл дээр чоннун дылы-дыр. Ол дыл чидер болза, төрзэн Тывавыс чидер, чон чоорту эсти берип болур. Дыл чокта хөгжүлдө чок. Эстетика, уран чүүл, чечен чогаал кудулап, эки салдарын чидирер болгай. Тыва литературлуг дыл чоннун холунда, меделеринде. Чамдык кожууннарның улузу боттарыны-биле адаар. Ылаңгыя бай-тайгажыларның чугааларында диалектизмнер хөй: көргөн болган дизе (көргөн болзувусса), анчаш чеде бээр мен (инчеш), экээ (экии), эдик (идик), кевирик (көвүрүк), бир хонгаш (даарта), үшкү хонукта болган чоор бе(сонгузу хүн) дээш оон-даа өске.

Тыва дылды кадагалаары кижиге бүрүзүнүн сорулгазы болганда, ону бокталдырып болбас дээрзи кол дүрүм. Өзүп олар салгалдарынысты шын литературлуг тыва дылга өөредип чугула айтырып болуп артпышаан. Тыва дылды ханы өөредирин деткир номчукчулар тыптып, боттарының бодаалын бижи бээр боор деп бүзүрел улуг.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга кожуун.

Буян Семёнович ХОВАЛЫГ
(1981 – 2018 гг.)

Бо хүннерде Тываның култура шугуму кончуг улуг чидигге таварышкан. 2018 чылдың июль 1-де ыры-хөгжүм херекселдеринин Тывада онзагай, ховар, чаңгыс реставратору, Европаның «Европиано» аттыг ассоциациялар Эвилелинин база Россияның Фортеллиано мастерлеринин Ассоциациязынын кижигүнү, ыры-хөгжүм херекселдеринин хөөнүндер талазы-биле Тывада чок ээн ховар специалист-мастер Буян Семёнович Ховалыг чырык өртемчейден, чоок кижилеринен кезээ мөңгедө чарлып чуткан.

Буян Семёнович Ховалыг 1981 чылдың декабрь 20-де Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1997 чылда Республиканың чүүл школазын чедиш-инниг дооскаш, Кызылдың уран үлү училищезинге «Бызааны класының башкызы» деп ережилдин шынзылгазын 2001 чылда алгаш, дооскан эртемнин айы-биле төрзэн школазы – республиканың урулгарының чүүл школазына 2001-2009 чылдарда ажилдаан.

2002 чылда хөгжүм мастерлеринин Сибирде Эвилелинин резидентизи В.С. Бирюков Буян Семёновичини «Фортеллиано,

пианинонун хөөннекчи-мастери» деп мергежилге өөренип алзын дээш Новосибирск хоорайже чалаан турган. 2004 чылда ону дооскан соонда, Сибириниң хөгжүм-херекселдеринин мастерлеринин Эвилелинин кижигүнү апарган. 2003 чылдан эгелеп, Республиканың уран чүүл школазында башкы ажилы-биле каттай Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизинге рояльдарның хөөнүн чазаар мастер кылдыр ажилдай берген.

2015 чылдан тура Тываның национал музейинге ыяш болгаш хөмден кылган эдилелдерниң реставраторунга ажилдай берген. Ол Фортеллиано, пианинонун Тывада чаңгыс реставратору болбушаан, тыва национал хөгжүм херекселдеринин база ыяштан, хөмден кылган этнографияны эдилелдерин септеп, чазап ажилдап турган.

Б.С.Ховалыг 2009 чылда, Тыва национал музейге ажилдаар бетинде, Тываның төөгүлүг кижилери – Г.П. Сафьяновтун Мунзуктарга белекке бергени XIX вектин «Шредер» деп немец фирманың кылганы үнелиг антиквар Фортеллианозун чаартып, реставрациялаан. Амгы үеде ол Фортеллиано чаа аян-шинчи

кирген, музейинин конференц-залында чонга бараан болуп турар.

Б.С. Ховалыг хөгжүм-херекселдеринин хөгжүм-эстетиктиг шынарларын катап тургузарына чаа технологтуг аргаларны билдиги ажиллап, улуг сонургал-биле ажилдап чораан специалист. Салым-чаянныг, хөгжүм херекселдери – Фортеллиано, рояльдарның Тывада ховар хөөннекчизи болганындан республика, Россия база Делегей чергелиг филармония концерттеринин, чыл санында эртип турар «Уран чүүлдүн чөлээжи», «Дыңгылдай» болгаш Константин Тамдын аттыг лабораторияның култура-массалыг хемчеглеринин хөгжүм үделгезин харыылап чораан. Буян Семёнович чүгле Кызыл хоорайга ажилдап турган, ону бүгү Тываның кожуунарындан база Моолдан хөг-

жүм-херекселдерин септедип, хөөннедери-биле култура черлери чалап ап чорааннар.

Ооң бедик профессионал мергежилин Европа болгаш Россияның Фортеллиано мастерлеринин ассоциация Эвилелдеринин кижигүнү болганы бадыткап турар.

Буян Семёнович ажилына улуг сонургалы-биле база бодунун мергежилин аайы-биле билинин бедии, тудунгрукылыгы, ажилгыр-кежээзи, чүткүлдүг, сорукутуу-биле өске кижилерден амыдыралда ылгалып чораан. Ол кажан-даа чаңгыс черге турбайн, профессионал мергежилин чылдан чылче бедидип чораан. Тыва национал музейге ажилдап келген үезинде ол Москвага Бүгү Россияның ДПИ музейинге үш катап өөредилгени эрткен. Ол музейинин реставрация килдизинин ажилдакчылары ооң арга-дуржулгазынын улуун, профессионал билгилеринин бедии онзагайлап демдеглээннер.

2017 чылда Моолдун эртем-реставрация төвүнге моол мастерлеринин алгы-кешти болбаазырадып, консервациялаар талазы-биле арга-дуржулгазын шингээдип ап, стажировканы эрткеш келген. Ол-ла чылын Россияның култура яамызынын Реставраторларның Төп аттестация комиссиязын чедиш-кинниг эрткеш, профессионал реставрация кылыр эргени

чедип алган.

Хар-назыны чеже-даа анык болза, ооң ажил-амыдыралында ап келген шаңналмакталдары хөй. Ак-сеткилдиг күш-ажылы дээш база амыхууда профессионал билгилерин бедидип чорууру дээш – Тыва Республиканың Култура яамызынын (2011), Дээди Хуралдың (2013), Кызыл хоорайның мэриясынын (2013), Тываның национал музейинин (2015), Кызылдың уран чүүл колледжизинин (2015) хүндүлел бижиктери-биле Тыва Республиканың Баштыңынын (2014), Тыва Курфилармониянын (2011), Тыва үндезин култура төвүнүн Өөрүп четтиришкени-биле (2014) база «Кызыл 100 харлаан» деп юбилейлиг медаль-биле шаңнадып чораан.

Буян Семёнович бодунга улуг негелделиг, кылган ижин эчизинге чедирер, аңаа эң-не нарын, берге ажилдарны дагып болур, идегелдиг, бүзүрелдиг ажилдакчы, кады ажилдап чоруур эштеринге хүндүткелдиг, ак-сеткилдиг, бедик мөзү-бүдүштүг кижиге чораан.

Тыва национал музейинин коллективи Буян Семёнович Ховалыгның чырык өртемчейден чоруй барганы-биле ооң чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тыва национал музейинин коллективи.

ӨГБЕЛЕРИВИСТИҢ ДУРЖУЛГАЗЫН АЖЫГЛААР

Сүт-Хөлдүн Хемчикти кежер көвүрүүндөн көөрге, Кызыл-Тайганың уланчызы куузмаар Сүмбер-Уула тайгазын ол черниң улузу Бора-Тайга деп адаар. Ооң эдээнде Ак суу агып баткан. Ында делгем шынааны Ак-Ооруу азы Ооруг дээр.

Көвүрүүнүн үстүндө Чодураалыг-Арыгга ачам Экер-оол Самданович, авам Часкылык Дагбаевна (Кара-Сал) Кууларлар өг-бүлө түдүп чурттаан. Мен билип кээримге, теректен түдүп каан чылыг бажыңныг, дөрт оолдуг, мээң-биле дөрт кыстыг чүве. Мээң соомда авам беш уругну бодараткаш, ажы-төлү он кижиге ажа бээр, Маадыр ие атты алган.

Бистиң бажыңының чоогунда Хемчик арында, чайын кызыл-кат, чодураа, долаана болгаш чыжыргана элбек үнер, кижиге чип төтпөс чүве-ле болгай. А кыжын безин ачам биске чыжырганын чиир кылдыр каттап эккеп бээр. Хемчик унунда ол кыштаавыстың чанында, адырык сугларда, балыктарның хөйүн чүү дээрл! Акыларым күзүн оортан белдерни, мыйыттарны, шортаны, мезилди болгаш кадыргы дээр өске-даа балыктарны түдүп эккээр чораан.

Өдэвистиң кедээзинде, Хемчикти өрү, куду улус аргыжып эртер улуг орук бар. Оларның чамдыктары аалыска келгеш, шайлап ап, ачам-биле чугаалажырлар. Бистиң инек, хой, өшкү база айттарымыс хөй турган. Мал-маганга чылыг кажаларны база аңгылай түдүп каан. Оон ыңай чайлагга көжүп дүжөрдө, херек өгү база тиги каан турар.

Часкы үеде чаш анай, хураганнарны түдүп, чаптап, сонуургаар турган мен. Эртен, кежээ оларны эмирлп, өшкү, хойну кажажып кирип турдум. Оон авам менээ сыгыртаа хууң ап бергеш, өшкүлөр сагдырып өөредип каан. А угбаларым инектер саар, чүгө дээр улгады берген болгаш, холдары шыырак. Авам хойтпакты өгөтип алып чаңчылдыг. Аңаа хойтпак кудар доскаарларны тургузуп алып турган бис. Инектерниң тырткан сүдүндөн ажыг амдангы хойтпак болу бээр, ону арага, сарыг-суг, божя болу бээр кылдыр ыялап-ла тиги алып. Оон арагадан өскезин изиг сүтке холааш, янзы-бүрү чөмөрнү биске кылып бээр. Хой кештерин божя-биле идээлеп, эттээш, биске тоннар даарап бээр турган. Авамның шайы өшкү сүдүндөн сүттээш болгаш, амданы кончуг чаагай болур чораан. Тараа, далганы хайындарган сүт-биле шыгыдып чиир бис. Бистиң авамыс хөй уруглар азырап-даа чораан болза, дендии арыг-силги кижиге. Хойтпак тиккен чылапчаның изиг суунга хептеривисти чуп алып чораан бис.

Чодураалыг-Арыг аажок ыяштыг. Ачам суг кыжын одаар ыяжын үспес, бажың ишти дендии чылыг турар. А чазын бисти авам арыгдан чээрденеп эккээр кылдыр айбылаар. Бис теректер болгаш чыраалар аразындан кургаг ыяштарны бөле кужатпап алгаш, бажың чанынга чыып каар турдус. Ынчаарда Хемчик кыдында кызыл хараганнарда болгаш чыраалар аразында кодан хөй турган. Күскээр бажыңга ачам оларны дузактап эккээр, биске ооң эддин хайындарып бээр, дыка амдангы боор чораан. А коданның кечин авам чымчадыр ууштааш, кавайда бичии уругларының буттарын ораар чүве. Хоюг, чымчак, чылыг болур боор.

Эртен тургаш, өг иштин аайлаар бис. Ында тоннарны эптиг кылдыр салып, чыышкыны чыып каар. Кочал, көңүл, аяк-сава үргүлчү арыг-силги турар чүве. Бистерни ада-иевис күш-ажылга ынчаар чаңчытырып каан. Ширектиг шаланы ширби аштап каарымыска авам бисти көргөш, чаптап, мактаар турган. Боду база анаа олурбас, идик-хепти даарап олурар. Бисти ажал кылдырып, дааранырынга база өөртөкөн. Хой кадарарымыска авамыс биске: «Ырлажып чоруур силер, уругларым, чүгө дээр ыт-куш хойларыңарга келбес болур» деп чагыр.

Бора-Тайга чону Ак суун мал-маганынга, тараа тарырынга хереклээр дээр, оортан буга дөзүн үндүрүп, Шөлдээ-Тей, Борбак-Тал ховуларынча бадырып алган. Ооруглай суг чүгүрүп бадарга, Хемчикке кудургайланчак болбас чүве. Ачам, Экер-оол Куулар «Тараалыгга тодуг болур» деп конун үлгөрин эдерип, ында-ла ажалдаан турарлар. «Бис дег хөй улуска хөй тараа тарып чип, ажалдап, чурттаары ажыктыг-дыр» – деп, ачавыс чугаалаар

чүве. Бис ам улгады база берген, ажал кылып шыдаар болгаш, ачылыг ачавыска шуптувускаттыжып, сорукирип турган бис.

Час дүжөргө ачам аядын мунгаш, Ооругнуң бугаларының унун кезий чорутуп, тараа тарып болур шөлдерни көрүп алгаш, оолдары-биле хараганнарны сөп аштап, бугаларны үндүрүп эгелээр. Чер карара бээр, май эгези турда, ачам баштаан кезек улус черни суггарар дээр, буганы көрүп, шөлдү суг шыва ала бээрин бодап, оожум сиңирип, хөлдедип суггарар чораан. Ынчан суг иди бар эвес, кызыл-даван сугну сүзүп тургаш кылыр турган. Чай аразында чыннып алып дээр, чанынга инек өдээндөн одагы салып алып. Бир-тээ бугаларда суг чедип келген болганда, ону үезинде ажыглавайн чорудупкаш, оон катап бадырары артык ажал деп бодааш, хондур-даа оочуражып алгаш, черни суггарар. Чер суггарган кижиге шөлде суу чедишкенин хынаарда, черже хүүрээш басып көөр. Хүүректин демир бажы шупту кире бээр болза, чер суггартынганы ол болур.

Ачам шөлдерин суггарып дооскаш, ийи, үш хүнде аалга кээп, херек үрезиннерин четчелеп, андазынын хынап, айттарының херекселдерин көөр чаңчылдыг. Оон суггарган черлери өйүндө кургаан бе дээр, барып, кезий кылаштар. Чер сагышка кирип кургап чорда, тарып эгелээр.

Бир хүн акыларым ийи айтты кошкаш, андазынны сөөрткөш, тараа тараан. А ачам чедир чардынмай барган черни хүүрек-биле довураан хоюду басып чоруур. Тараа тарыыр ажылга ачам уругларын кириштирбес турган. Ол ажал берге дээр турду. Ынчалза-даа тараа тарып турар шөл аалывыстаныраак эвесте боорга, бис оларга барып, ажалдаарын сонуургап көрүп, дүште ижер шайын хайындарып берип, оттулар хараганнарны одаанга чыып бээр турган бис. Ачам суг тараазын тарып дооскаш, ону мал-маган баспазын дээр, чазын Чайлаг-Алаакче чайлаглап көжө бээр. Серини тайгага баргаш, арыг агаарга ойнап тургулаар бис. Чай – бичии уругларга магаданчыг үе.

Тарылга доозулганда соонда, ачам суг кезер ажылга белеткенип кириптер турган. Бистиң кыштаавысты долгандыр арга-арыгга суг аажок үнер. Оон кайы хире херегин өйлей кезип алып. Акыларым биле ачам хол кадыры-биле сугеннерни кезер. А бис чаъс чабазын бодап алгаш, кургай бээр, хөпээндээр турдус. Кулаш хире, чоонзумаар дорт ыяшка, элээн каш узун чырааларны кескеш, чыскаай уштарын баглааш, айтка сөөрткөш, ооң кырынга сугеннерни каап тургаш, сөөртүшөөн, сараат-сараат сугеннерни тургузарынга кирип чордум. Ам бодаарымга, акыларым, угбаларым-биле мынчаар демниг ажалдаанывыстан, менээ уттундурбас өөрүшкү болуп, чуртталгамда арткан ийин.

Тарааны тарып каан соонда, каш айлар эрткенде, ачам ону көрүп тургаш, карыш хире өзүп келирге, бистиң шуптувусту ап алгаш, оларның аразында үнүп келген, бок чашпаннарны чулдуруп кааптар. Кызыл хараганнар чоогунда чинге-тарааларның чеми улгадып келирге, баштай бышканын бора-хирээлдер чыгып алгаш, чип эгелээр чүве болчук. Оларның хөйүн чүү дээр! Кушакштар хараганнарда чаңгыс аай ужул үнерге, артында дааштыг звейикпе. Чадаг кижиге оларны сывыртаары берге. Ачам тараазын хараадааш, ооң ортузунга узун ыяштарны кадааш, баштарынга хартыга, дээлдигенин өлүргөш, ужул чораан дег кылдыр азып каар. Хоюктуну тургузуп кааны ол. Оон корткаш, бора-хирээлдер эвээш апаар чораан.

Өргөлөр база-ла тараа быжып эгелээр, ооң бажында тарааларны чип, кыштаар чөмүн белеткеп алып дээр, үнгүрүнүң чоогунда дыка хөй сыптарны одура ызыргаш, ужуруп алып болду. Ачам биске ону көргүскөш чугаалаарга, бис кочал тып алгаш, өргөлөрнүн үнгүрүнчө суг кудуп, оон үнө халчып келирге, сол турган бис. Акыларым өргө кечин алып дээр, сойгаш,

кешти калбак ыяшка херип каар. Оозу кургай бээр, адырып алып, хөй апаарга, кештерни садыгга дузааптар.

Тараа быжып эгелеп турда, ачам суглар шөлдериниң чоогунга шаңнар эжи алып. Кончуг чидиг хүүректени туткаш, дески шөлдү төгөрктөй черниң сугеннериниң дазылы чок кылдыр, бузулбас дой довураанга чедир, черни кылайтыр арыглаптар. Ону аштаар хараган ширбиилдерни база кылып алып. А шаңның дал ортузунга кажы ыяжы ыш-каш ыяшты долгандыр хоюглааш, бажын шиштей чазааш, узуну дөрт метр хирени одура кескеш, черже ханы, быжыды ка-даар. Ол ыяшты шаңның киизини дээр. Ачам мени аалга кижилер бар болурга, чайын ажалдаарда эдертип алырга, мен ооң ажылын хөйүн көрүп чордум.

Күс дүжөр. Тараалар быжып эгелээр. Баштай чинге-тарааның көк-хөвөөн чиир дээр, мээң акыларым калбак дашты ажыглааш, таалың долдур теп эккээр. Ону хоораш, согаашка соктааш, чирге, амдангы кончуг болгай. Бистер өрөмелеп, сүтке чип магавыс ханар.

Ачам суг хол кадыры-биле тарааны кезип, тавычалай салыптарга, бис оларны черге төгөрктөй баштарын иштинче бедиди чыып каар бис. Дуруялар, кушакштар чивезин дээр ынчаар салыр болду. Өске тарааларны бөле баглаар. Чүгө чинге-тарааны эвес, кызыл-тас, арбай болгаш суланы база тарып турган бис.

Мен чинге-тарааны бастырганын көргөн мен. Шаңда киизини долгандыр кезип алган чинге-тарааны төгөрктөй бедиди чыып алып. Беш, алды айтты кошкаш, киизинге быжыглай баглааш, ону долгандыр тарааны бастырып, мунукчу чоруптар. Ол ажал хүндөдир чыгы уламчылаар. Айттарың өдөөн көрүп тургаш, бөлүп аштаар. Оон бастырган түдүм тарааның баштарын көөр, ында тараалар чок болза, болган-дыр дээр, айттарны киизинден адырып салыптар, а кижилер тарааның сывын силгип, ону аңгылаар, а саваннарны шаңдан дашкаар бөле салыр. Оон шаңда боктуг тараа артып калыр. Ону ыяш хүүрек-биле салгынында киизин бажынче бедиди октап тургаш, арыглаар. Салгынга удур мурнунда черге дүшкөн тарааларның эң-не ары, бышканы ол болур. А чинге-тарааның саваннарны ачам бөлүп алгаш, молдургаларга кышты өттүр бээр. Шаңда арыглаттынган тарааларны беш-алды барбаларга ургаш, тургузуп каар. Оларны хостап алып дээр, ачам 30-40 хире уургайларны кыштаанга каскаш, оларже шупту бастырттынган чинге-тараа, кызыл-тас, арбайны уруп ап, келир часка чедир шыгжаар турган.

Тарааны ажаап турда-ла, бис чинге-тарааны чиксээр турган бис. Ону чиринге чедир элээн ажалдарны кылып болган. Ачам чинге-тарааны чиир дээр болза, баштай пашка сугну, тарааны холуй ургаш, отка соолдурар, оон ызырып көөр, дыка ылчыравайн чорда, ол пашта тарааның изиг суун сыскап кааптар. Оон отка пашты изиди салыпкаш, соолдурган тарааны пашче өйлей ургаш, былгааш-биле өрттөндирбейн чоорту шимчедир. Пашта тараа кургап, кайы хире бышканын авам ызырып, хынап көөр. Бир эвес эки кургап, бышканы өйүндө, өртөмдөөн болза, хоорган тарааны бир чүгө, деспиге эээр. Ынчаар каш-даа катап тарааны ол хоорар. Ол тараа соой бергенде согаашка ургаш, кара, ак дүктөрүн үндүр күш-биле соктааш, оларны челбип каапкаш, эң сөөлүндө эвээш арткан караларын арылдыр соктапкаш, деспиге ургаш, бүдүн тарааларны болгаш хевекти ылгай эгелетер. Ынчаар авам чинге-тарааны кылып чиирин биске өөредип каан. Сөөлүндө кызыл-тасты, арбайны канчаар кылып чиирин база билип алган бис.

Бир катап кадарган хоювусту өдекке эккелгеш, өгө каттыржып кирип келиривиске, ачам бисти көрүп кааш:

– Чүгө каттыржып тур, силер, уругларым? – диди.

– Ачай, бөгүн хой кадарып чорааш,

бир уругнуң хөктүг ырын дыңнааш, кытыржып тур бис – деп кагдым.

– Кандыг, ыңдыг элдептиг ыры чүве – деп айтырды.

Оон ырлажып бердивис:

– Кашпал оглу кээргенчиг

Тараа дилээр кээргенчиг.

Калбак чарын сунуп оргаш,

Тараа дилээр кээргенчиг.

Ачам ону дыңнааш;

– Уругларым, ол ыры эш-өөрүн ба-

тактанган кожамык-тыр. Кашпал ол

эрес, аңнаар, ажалдаар улус. Мен Хем

кашпалдарыңа чорааш, ында улус

ужуражып чугаалашкан мен. Орта б

тараа тарып чиир дээр, демисел тур

деп билген мен. Ында Ал-Шум деп

бар. Ол хемниң суун хөлбектей бог

ону даг кырынче ийлендир үндүрг

ооң кырын куду бадырып, оңгар черле

коошпа ыяштар чазааш, кежир салып

рааш, ол хемниң аксынга сугну чедир

бичии шөлдү тарып турганын кайг

мен. Шом-Шум деп хем база Хем

кашпалында болбас ийикпе. Ол хем

ырак бажындан кижилер буганы ка

үндүргөш, хемниң бир чартында у

дагың кадыр ийиниң ортузун куду та

ты сугну бадыргаш, ол хемниң аксы

шоолуг эвес шөлге тарааны тарып тур

чораан. Ажы-төлү хөй улуска тараа хө

Ынчангаш боттарыңа чок апаарга, е

улустан айтыртынар апаар чоор – ди

Ам бодап олурарымга, бистиң аа

выска тараа-даа, сүт-даа бар, тодуг-д

чурттап чораан-дур бис. Ачам «Та

айтырып келген кижилерге, тараа ха

нанып болбас, берип чоруурга эки» д

кижи. Ооң тараа бастырган шаңындан

үзүлбес. Безин часкаар тараа сурагла

жилер ачамның уургайларын аштааш,

чартык шоодай хире тарааны бөлүп а

болгай. Ак-Ооруу деп тараалаң чер

адын сыкпайн, ачам тараажы, топту

маанныг, ажал-иши, чонунга берди

болурга, ооң адын безин адавас, Эке

деп шолалап алган чүве.

Ынчан Суг-Аксынга сес классты д

каш, мен Кызылдың башкы училищези

өөрөнип чоруй барган мен. Аалым

бир хапка быжырган эътти, өскөз

соктаан тараа, өрөмө, чөпекти тан

кижилерден чорударга, алып турган

Өөрүм-биле өрзөливиске тараа, эът

амырап турдус. Биске кончуг сон

ганчыг боор чораан. Каяа-даа чор

авам, ачамның буян-кежиин сактып

мен, менээ олар уттундурбас. Ажал

ке, амыдыралга канчаар бисти өөре

чагываан дээр!?

Бо хүннерде Ак-Ооруунга чур

чораан, тараачын Экер-оол Куулар

шолазы Экендейниң хөй ажы-төлү

беш кижиге арткан бис. Мен, Салба

ра Ондар, Кара-кыс Монгуш башкы

Вера Куулар садыгжы, Федоса Дар

Папышаан Куулар шевер даараныкчы

Күскү үеде чүве, бодум чеден ха

дип чорааш, Бора-Тайгада авам, ача

чуртун көөр дээр, машиналыг ба

рааш, буга кыдында ийи өг чан

дүшкөш, бирээзинче кире бээримге

кырган олур. Таныырым Саяты Д

кырган менче көрүп ора: «Чурттуң кай

уруум?» – деп айтырды. Мен: «А

Бора-Тайга чурттуг мен» – дээр.

Кырган: «Кымның уруу сен?» – дээр.

«Тараачын Экер-оол Кууларның уруу

деп кагдым. Оон ол боданып олур

«Силерниң аванар, ачанар дыка буз

улус ийин, тараазы-биле хөй кижиг

азырап, амызын ап чораан чүве

даа Экендейниң бугалары Бора-Тай

бар болгай. Колхоз, совхозтар ажы

турган» – деп, сактып олурду.

Мен ону дыңнааш, чоргаарланы

сезен ажыг харлыг кырган-ава-даа

зумза, авам, ачамның ачы-буяны

гайында сактыышкыны бижип ка

Ол дугайда: «Ада турда – чон та

ава барда, аштыг-чөмниг болур

улустун үлөгер чугаазы бадыткаар

Салбак-Кара Ой

башкы, күш-ажылдың хоо

Кадык болуңар!

• Дүвүренчиг байдал

ПРОФИЛАКТИКА – ЭҢ КОЛ ХЕМЧЕГ

Чүрек, хан-дамыр аарыглары — амгы үениң база бир кол чидиг айтырыгларның бирээзи. Чүрек-дамыр аарыгларындан чок болур чорук делегейде-даа, бүгү чуртта-даа, бистиң республикада-даа бедик деңгелде. Албан езу медээзи-биле алырга, Россияда чылдың-на чүрек-дамыр аарыгларындан 1 млн. 300 муң хире кижиге чок болуп турар.

Республиканың 1 дугаар эмнелгезинин хан-дамыр төвүнүн 1 дугаар кардиология салбыры 2013 чылдың декабрь 1-де ажыттыңан. Амгы үеде ында 23 кижиге эмнедип турар. Оларның хөй кезининин диагнозу — инфаркт (артериялар чыырлып азы дуглалганда, хан эргилдезинин соксаары). Аарыг улустун ортумак назыны — 64 хар.

Бир дугаар кардиология салбырының эргелекчизи, м.э.к. Артур Деспиевич Дуктен-оолдун чугаазы-биле алырга, чүрек-дамыр аарыгларындан чок болуп турар улустун саны чыл келген тудум көвүдөп турар. Бо дүвүренчиг байдалды чавырылдырырның эң дээштиг аргазы — профилактика.

Чүрек-дамыр аарыгларын баш бурунгаар илередири дээрге аарыг улустун чуртталгазын узадырының чагадылалы болуп. Аарыгны баштайгы чадазындан тура эмневес болза, инсультка, инфаркка чедирип болур. Ынчангаш баш бурунгаар профилактиканы чорудары чугула.

Чүрек-дамыр аарыгларын тывыл-

дырар чылдагааннарны 2 бөлүккө чарган. Бирээде, назылап кыраан болгаш ук-ызыгуур салгаан аарыглар. Ийде, бедик хан базышкыны, нерв болгаш иштики бестер системазының, семириир аарыглар, хоралыг чаңчылдар — чүрек-дамыр аарыгларының кол чылдагааннары. Бо бүгүден адырлып алыр болза, чүрек-дамыр аарыгларының хөй кезин чайладып болур.

Улуг назылыг кижилер, чигир, сагыш аарыгы, артык килдиг, арага ижер, таакпылаар улус айыыл бөлүүнчө кирип турар.

Чүрек-дамыр аарыгларының эң кол дайзыннары — арагалаашкын, таакпылаашкын. Таакпылаар кижилеринин дамырының ишти кошкак, дүрген хирленир. Арага, таакпы кижинин чүгле кадыгына эвес, а акша-төгериңерге улуг когаралды чедирип турарын утпайн, бо багай чаңчылдардан адырлып алырынче чүткүңер.

Амыдыралдың кадык омур-хевирин шилип, спорт-биле өңүктөжил, килин доктаамал хынадып, чылдың-на диспансеризация эртери — профилактиканың кол хемчеглери. Эмчилер аарыг агаарга сула шимчээшкиннер кылып, кылаштап, халып, чадаг-терге мунарын сүмелеп турар. Ол дээрге чүгле хан-дамыр системазынга эвес, а сөөк-даяк аарыгларынга, артык кил немевезинге профилактика болур.

Эмнелге күш-культуразының программасын кижиге бүрүзүңе таарыш-

тыр тургузар. Ооң бетинде эмчи комиссиясын эртип алыр. Эмнелге гимнастикасын эмчинин хайгааралыг кылыры чугула. Сула шимчээшкиннер бетинде болгаш соонда судалының согуун хынаары күзөнчиг.

Чүрек-дамыр аарыгларын тывылдырар чылдагааннарның бирээзи — шын эвес чемненилге. Хан дамырларының ханалары кылынаарга, ол черге үстер, ылаңгыя холестерин чыылган соонда, атеросклероз болгаш өске-даа чүрек-дамыр аарыглары тыптып эгелээр.

Диетаны сагып, чигир холумактыг, үстүг, дустуг, ажыг аш-чемни шеглеп, хайындырган балык, тоорук, сулалыг кадыкты чемге ажыглаңар. Чеснок, капуста (брокколи), гранат, тыквa, чөстөк-кат хан базышкынын өйлээринге, дамырларның ханаларын быжыглаарынга, хан эргилдезин экижидеринге ажыктыг. Оон аңгыда кофе ижерин соксадып, кара шайны ногаан шай-биле солугуру чугула.

Херек чок чүүлдер дээш сагышсыравайн, сагыш-сеткил дойлуушкунунга алыспазы база кол сагыш чүүлдеринин бирээзи. Бир эвес боттарыңар сагышсыраарын ажып эртип шыдавас болзуңарза, ытпайн специалистче барыңар. Сагыш-сеткилди валерьянка азы пустырник хандызы-биле база оожургадып болур.

Кандыг-даа аарыгларны эмнээриниң орнунга баш удур хемчеглерни алыры чугула. Кол-ла чүүл — профилактика. Кижинин кадык бодунуң холунда. Бо берге эвес дүрүмнерин сагып чоруур болза, чүрек-дамыр аарыгларындан чайлап болур.

Республиканың 1 дугаар эмнелгезинин парлалга албаны.

• Камгалал тарылгалар

ЭҢ ДЭЭШТИГ АРГА: ОНУ КЫЛДЫРАРЫ АЛБАН

Вакциналар-биле кылып турар камгалал тарылгаларны делегейинин чурттары бедии-биле үнелеп, халдавырлыг аарыгларга удур эң-не дээштиг, чиик өртектиг арга деп санап турар. Камгалал тарылга дузазы-биле быжар-дымаа аары (натуральная оспа) бүгү делегейде чок кылдыр узуткаттыңан. Делегейинин чурттары улаанут, полиомиелит аарыгларын чоокку чылдарда узуткаарын көргөн Программа-биле ажылдап турар.

Чурт бүрүзүндө камгалал тарылгаларны хамаатыларга кылып чурумнарны көрүп каан Национал календарь бар, ону херек кырында боттандыраы күрүнениң политиказы кылдыр көрдүңен.

Россияның Национал календарында он ийи аарыгга удур камгалал тарылга кирген: ында кымнарга, каш харлыг кижилерге, кандыг вакциналар ажыглап тургаш тарылганы чорударын тодаргайлаан.

Федералдыг хоойлу езугаар кижиге бүрүзү шынарлыг вакцина-биле халас тарыдар. Бир эвес тарылга алганындан кижинин кадыкшылы баксыраан болза, ынчан ол социал дузаны алыр эргелиг. Календарьда кирген тарылгаларны кижиге бүрүзү база ада-ие уругларынга кылдырткан турары албан. Эмчилер ада-иеге, чонга камгалал тарылга дугайында делгереңгей тайылбырны бээр ужурулуг, ол ышкаш улустун айтырыгларынга долзуу-биле харылап бээри көрдүңен. Ооң-биле чергелештир хамааты кижиге тарыдарындан ойталап болур эргелиг база уруун тарытпайн барып болур.

Хоойлуда камгалал тарылганы уруунга азы бодунга кылдыраарындан ойталаан хамаатыларга хамаарыштыр күрүнениң талазындан эргелер база көрдүңен. Ойталаан кижилер халдавырлыг аарыглардан камгалал чок артып каап турарын барымдаалааш, оларның уругларын садикке хүлээп албайн барып болур. Ол ышкаш улуг кижилерге хамаарыштыр — ажылче албазыңа, харын-даа даштыкы чуртче чоруурун чөпшээрэвезинге чедир хемчеглер бар.

Дыртыына ОЮН, Республиканың СПИД Төвүнүн эпидемиолог эмчизи.

• Эмчинин сүмези

ДАМЫРЛАР ХЕРЛИИЧЕЛ, АРЫГ БОЛЗУН ДИЗЕ...

Атеросклероз дээрге кижинин дамырларынга кадык эвес чуртталгадан болгаш мага-ботта аарыг-аржыктын салдарындан тыптып кээр хоочураан аарыг. Эге болгаш ийиги чаданың баш удур камгалалы хан-дамырның ханаларында үрелишкиннерни, атеросклерозтун тыптып кээр чылдагаанын чавырылдырар. Харназы-биле кээр өскерлишкиннерни болгаш организмде бүдүмелдер эргилдезин катап шимчедиринге хөдөлүшкиннерни өй-шаанда кылза эки.

Атеросклерозту тывылдырбас дизе, бир дугаар арга: өй-тап шын чемненилге. Кижинин организмде клеткаларны ки байдалга тударда, рационче кирир журлур аш-чемнер:

- Кашалар;
- Хендир-үзү, оливкадан үс;
- Арыг черге өстүргөн ногаа болгаш имис аймаа;

• Чогуур хемчээлдиг суг. Суук чүүлдерге сугдан аңгыда хандылар, компоттар база хамааржыр.

База дараазында аш-чемни чогуур хемчээлдиг кылдыр чиир:

- Сүт болгаш оон бүдүргөн аш-чем;
- Сливки үзү;
- Чиг чуурга болгаш оон кылган чем.

Үстүнде адаттыңан чемнерни шуут-а чивес деп хоруг чок. Хүннүн-не чогуур хемчээлдиг өй-тап кылдыр чири чугула.

Бир эвес дамырларның ханаларының ургузуун чогуумчалыг байдалга чедирер ээр болза, дараазында чемнерни шуут ивес деп сүмелеп турар:

1. Дүргени-биле кылган фастфуд, олуфабрикат чемнер;
2. Бичи када кылган чемнер;
3. Хөй хемчээлдиг үстүг чемнер;
4. Ыштаан, болбаазыраткан чемнер;
5. Үске хаарган эт болгаш балык.

Атеросклерозту болдурбазыңа хо-

ралыг чаңчылдардан адырлып алыры чугула. Таакпы тыртары, наркотик ажыглаары, арага-дары ижери ышкаш хоралыг чүүлдерден ойталаңар. Олар чүгле силерниң кадыңар үрээр эвес, иммунитетиниң суларадыр, назыңарны кызырар, мага-бодуңарны эрте кырыдар, өлүмчө чоокшуладыр.

Үшкү чугула арга болза, күш-культура-биле өңүктөжири. Атеросклероз-биле аарывас дизе, хүннүн-не сула шимчээшкиннерни кылып ужурулуг. Дараазында шимчээшкиннерни 15-20 катап кылыры чугула:

1. Сандайга олупуруп алыңар, бут баштарыңа тептинип алыр, оон таваңгайга тептинип солугуру;
2. Черге доора чыдар чүүлге хол-биле туттунуп алгаш, бут бажының кырынга бедиктенип, чавызаар;
3. Дорт туруп алгаш, ханага холдарыңар-биле даянып алыңар. Бут бажыңа бедиктенир, оон сулараар;
4. Кири тыңгаш, холду өрү көдүрер, ол үеде бут бажыңа турар. Үндүр тынып тура, сулараар;
5. Сандайга олупуруп алгаш, буттарны өрү, куду, кыдыгыңче көдүрер;
6. Бут кырыңа бедиктенир, сулараар;
7. Баштай таваңгай кырыңа туруп алыр, оон сула салдыңар;
8. Сандайга олупуруп алгаш, салаалар баштарыңа, ооң соонда таваңгайга бутту удаа-дараа солугуру;
9. Терге тепкени ышкаш шимчээшкиннерни кылып;
10. Буттарны хачылар ышкаш шимчедир;
11. Буттарны бичии көдүрүп алгаш, салааларны чыыра тыртар, суларадыр.

Дөрткү арга:

1. Фитнес-клубче бижиттирип алыңар. Танцы бөлгүмүнчө азы бассейнче чаңгыс удаа барбайн, а үргүлчү барып, кадык быжыктырар кылдыр өөренип алыңар;
2. Кандыг-даа спорттун хевиринге хандыкшып, сонугуңар;
3. Эртең азы кежээ бичии маңнап каап туруңар;

4. Чадаг кылаштаар үени тып алыңар, чижээ, ажылыңарже, садыгже азы херектиг баар чериңерге аргалыг болза, чадаг чедерин оралдажыңар.

Амыдыралдың кадык омур-хевирин тудары:

1. Чалгаараваңар. Эмчинин сүмелерин күүседип туруңар. Ынчалдыр чүгле атеросклерозтан камгаланыр эвес, а өске аарыгларны база чагдатпазының аргазыдыр;
2. Аш-чемни шилип садар, ону шын белеткээр. Шынары эки болгаш ажыктыг чемни кылып үеден аңгылаарын кызыдыңар;
3. Дүрген кылыр чемнерден долзуу-биле ойталаңар. Садыгга манчы, шаурма, гамбургер болгаш оларга дөмей чемнерни, кафе болгаш супермаркет садыгларда белең чемнерни садып алырындан шеглеп чоруңар.
4. Кижинин дамырларының элеп каарының чылдагааны — кижинин шын эвес чемненип турарында. Холестерин дамыр иштинге чыгылы бергеш, чүрек-дамыр системазының ажылыңа улуг шаптараазыны тургузар. Оон хан эргилдези баксыраар, чүрек таварыштыр болгаш өске-даа органнарда хан дамчып турар эргилде сулараар.

Атеросклерозтун тыптып кээрине багай салдар чедирип турар чүүлдер:

1. Таакпылаары, арага ижери болгаш өске-даа хоралыг чаңчылдар;
2. Гиподинамия азы шимчээшкинниң эвээжээнинден организмде хоралыг өскерлишкиннер;
3. Семирири;
4. Нерв системазынга хора чедирер улуг стресс;
5. Хоралыг, үстүг чем, фастфуд ажылаары;
6. D, B6, B12 деп бүдүмелдерниң организмге четпейн баар байдалы.

Артеросклерозтан ийиги чергениң баш удур камгалал хемчеглери:

Аарыг тывылган соонда эге чадада дораан камгалал хемчеглерни чорудары чугула. Эм дузазы-биле дамырларда атеросклеротиктиг өскерлишкиннерни чавырылдырар аргалар:

1. Антиагрегантиларны ажыглаары;
2. Ханда липидтерниң хемчээлин өйлээр;
3. Хан базышкынын чогуур деңгелинге чедирери.

Ийиги чергениң баш удур камгалал хемчеглери ханда холестеринниң деңгелин чавызадырындан аңгыда, аарыгның дүрген өөскүүрүңе достуруг болуп турар. Бо хемчеглерни эмчинин тускай сүмезин езугаар кылыры чугула. Кижиге бүрүзүнүн организми аңгы, ынчангаш аарыг кижини баш удур долзуу-биле шинчип, эмнээшкинни тодарадып алыр.

Хоралыг чаңчылдарже сундукпайн, оон ойталаар, шын, өйлүг чемнери, күш-культура-биле өңүктөжил, сула шимчээшкиннерни хүннүн-не кылып турар болза, ханга холестерин чылбазының барымдаазы улуг, дамырларның херлиичели, ары оон хамааржыр.

Кадык болуңар, хүндүлүг номчукчулар!

Республиканың дугаары 2 эмнелгезинин регионалдыг хан-дамыр төвү.

Улаан-Быраа (Ийме) деп чер бо-ла болгай. Чөөн-Хемчик кожуунун бир улуг сумузунга, Хемчик хемнин кашпалче кирип, Улуг-Хемге каттышканынын ийи чарты болгаш Баяжы, Хомужак, Сесеге, Кум-Суу, Теректиг-Чарык дээр девискээрлер база хамааржыр.

Бо черге мээң ачам Содунам Допушович, авам Ондар Сержинмаа Дивижиковна Ондарлар үш оолду, ийи уругну азырап, кижизидип каан. Олар чонунга төлөлтүг, ажил-ишчи өг-бүлө чораан.

Оларнын улуг оглу Балдайган Ондар. Ол бичизинден-не сонуургак болгаш, машинаны көрбээн-даа болза, кады ойнап өскөн эки, Дүктүг-Кулак Монгушту дыңнап, хөй чүвени билип ап турган. Сөөлүндө улус ону «Боду бүткен инженер» дээр аларган. Эжишкелер бичизинде-ле ыяштан машиналарны казап, чөвүрээден сугга чоруур хемелерни кылып ап, башкарып ойнаар чорааннар. Чогаадыкчы, ажил-ишчи чорукка өөрөнгени ол. Акымны Тыва Арат Республиканын шеринче келдиртиптерге, төрөөн чуртун камгалап, хамааты хүлээлгезин күүсеткеш келгенин сактыр мен.

Ынчан 1943 чылдың февраль ай үези чүве. Акым Ийме суурга шериг кичээлдери эрттирер дээш чедип келди. Ынчан көөрүмге, сарыг өнүг хөйлен, чүвүрлүг, арыг-силиг кеттинген, чаражы аажок болган чүве. Ийи дугаар класска өөренип турган мен. Акым бисти чыскаап алгаш, марштадып турган. Бистиң буттарывыстың сан аайы-биле чаңгыс шимчээшкенин болурун болгаш оң, солагай талаларже эргилдирип өөредип каан. Чыскаалга кылаштажы бээривиске, куду көрбейн, дорт мурнунче көөрүн негээр. Ол үеде дайын болуп турарын билип, дыка кызып өөренип турган бис. Оон май ай төнчүзүндө школа тарай

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

АКЫМГА ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

берген, а бис аалдарывысче чанып чоруй бардывыс.

Ол-ла чылдың август ай үнүп келгенде, үш кожуунун дайынчыларга белекке берген аъттарын Абакан хоорайга чедир сүрер хүлээлгени суму даргазы Чүлдүм Лоодаевич Ондар акымга дааскан. Акым дарга-биле чөлшээрешкен.

Эртенинде Чадаана хоорайнын чоогунда Бора-Булак хову-зунга келирге, ында хөй аъттар оъттап чоруур болган. Өске сумулардан мал сүржүр кылдыр дөрт кижик акымга неме берген. Оларнын-биле кожуун даргазындан 1200 аъттарны хүлээп алган. Малдарны Кызылче углай сүрүп үнүпкенер. Балдайган акым, аныяк кижик болгаш, кандыг-даа аъттарны мунарын сонуургап турган. Оон авам, ачам сугга ол дугайын чугаалап органын дыңнаан мен. Ол: «Бора-Булак хову-зунда кижилдир Кызылче машина оруу-биле аъттарны сүрүпкен бис. Ховуда аъттарны көөрге, бирде сугга даштарнын өңү дег, бирде көк аянда янзы-бүрү чечектер ышкыш апаар чораан. Аъттарнын өңнери кандыг-даа болур: шокар, ак, кара, хүрең, ала дээш оон-даа ыңай. Сүрүп олурар малдарывыста кандыг аъттар чок дээр сен: чыраа, саяк, чөлөр, маңнаарлары-даа бар. Чылгы малдарны сүрерге, дыка угаанныг, кижини таныыр апаар.

Ийи хонганда Кызыл хоорайга келиривиске, даргалар бистиң аъттарывысты санап көргөш, Улуг-Хемнин суун кежиржи берген. Саян тайгазынын кырынче үнүп, ыяш аразы-биле сүрүп орташ, Тываның кызыгаарында Шивилиг деп черге келиривиске, документивисти хынап көргөш, улаштыр чорудупкан.

Малдар Тываже көрнүп алгаш, оъттаар боор чораан. Чамдык аъттар чер чуртундан, элеринден ырап бар чыдарын эскергени ол ийикпе, киштеп чоруур. Удаваанда Абакан хоорайга аъттарны эскелгеш, Кара-Суг деп черге даргаларга хүлээди бердивис.

Сүрүкчүлөр шупту чүген, чуларларын алгаш, эзерлерин чүктөпкеш чоруптарга, кажаага турган аъттар бисче көргөш, чамдыктары оранып турду. Бисти ам каапкаш, Тываже чана бээринер ол бе дээниг-даа. Мунуп чораан аъттарымнын кудуруундан хылдарны кезип алгаш, Бора-Булак хову-зунун кызыл хараганнарынга баглап каан мен» — деп, акым чугаалап орап кижик.

Акым Кызылдан Чадаанага чедир чүкк машиназынын кырынга эштери-биле чедип келгеш, оон улаштыр Иймеже менди-чаагай чанып келген. Тыва Арат Республиканын шеринге тургаш, эки турачылар-биле фронтуже чоруур дээш, дилег билдиришкенин бижириге, эмин эрттир аныяк-тыр сен, ам-даа мергежи, белеткенип ал дээр болган деп чугаалап кижик.

Ол үеде өг-бүлелер хуу ажил-агыйлыг турган. Акым ада-иезинге дузалажып эгелзэн. Авам, ачам оглу чээрби хар ажыг боорга, өглөп каарын бодай берген. Ачам улус-биле чугаалажырга, Бора-Хөлде чурттап турар Балдан-Доржу Ховалыгнын уруу Хий Ховалыг топтук-томаанныг, ажилгыр, шевер, ону огуларга айтырып алынар деп сүмелээр болган. Чорук бүдө бээрин бодап, авам, ачам бүдүү тейлеп чорааш, Ховалыгнын уруун айтырарга, олар чөлшээрешкен. Авам,

ачамга улуг өөрүшкү болган.

Ачам суг өгнү ыяжын бүрүнү-биле чазааш, ак кидистер-биле дээвириин болгаш адаккыларын шып, курларын эжип, чурттаарынга белен кылдыр тип алган. А өгнү иштин уругнуң талазы долдурар турган. Оон кудалар өгнү дерипкен чүве. Өгнү иштин көөрүмге, кончуг чараш болган. Үлгүүрү, аптаралары болгаш орун чаагы, сырткы арнын угулзалап тургаш, өңгүр алдын, мөңгүн будуктар-биле будуп каан. Чаавайнын ачазы шевер, чазаныр кижик болган. Дайын үезинде база тыва чаңчылдарны шоолуг сагывайн турган. Куданы хөй кижик чалавайн, бөдүүн кылдыр эрттирген.

Чаававыс Хий, шынап-ла, топтук, ажилгыр кижик. Хөйлеңнер даарап каарга, оозу садыг хөйлеңнеринден дора эвес көстүр. Тыва тонну быжып, даараар талазы-биле аңаа чедер кижик бөгүнге чедир чок деп болур. Школачыларга форма даарап каарга, ону шүгүмчүлээр кижик безин чок турган. Мал азырап, чем кылып турда суг, үлгөрлиг-ле кижик.

Олар кады чурттааш, дөрт оолдуг, үш уруглуг болган. Оолдары үлгөрлиг чолаачылар, а уруглары бухгалтерлер, малчынар. Чижээлээр: Михаил Ондар Карл Маркс аттыг совхозтун мурнакчы чолаачызы, а Мижитпаа Ондар талантылыг бухгалтер, хөй черлерге ажилдап, мергежилин бедиткен.

Чер-черлерге колхозтар тургустунуп турда, кижик бүрүзү кылып шыдаар ижин шилип алгаш, ажилдап кириптер турган. Акым колхозка техника-биле ажилдаарын бодап алган. Ол чаңгыс-даа класс дооспаан хирезинде, трактор башкарап

дээш, Чадаанага бир ай саалыг трактористер курдооскан. Бичизинде машини сонуургап чорааны сагы кирип, хөй-ады бедий бер Баштай колхозка бичии торларны, сөөлүндө илчирби улуг тракторларны башкара чер чарып турган. Мергежи гаш, ол тараа кезер комбай Сесеге хову-зунга башкара дүжүт ажаажып чораан.

Хары алдан ажа бээрге, хозтун бир кодан төрүүр хою дарып эгелзэн. Баштайгы чычүс хойга онааштыр чүс ч хураганын алгаш, мактаты Сөөлзүредир хууда мал азы чурттаар арга бар апаарга, да малын малдап чораан.

1945 чылдың май төнчүзү акым Балдайган Ондарны «Гимнанын тиилээни» деп медал биле шаңнаан. «Чүү дээш шаңнааны ол, сен боо тудуп гаш, фашистерни боолап турзвес сен?» — деп айтырары ол: «Тыва аъттарны Абаканга дир сүрүп турганым, тиилелг дузалаан болган-дыр» — д кижик.

Акым оон сөөлүндө «Фашист Германияны тиилээнини чылы», «Фашист Германия тиилээниниң 30 чылы» деп дальдар-биле база шаңнатк. Ол хүндүлүг дыштанылга үнүп турда, «Күш-ажылдың хичуну» деп медаль-биле ба шаңнаан.

Ам оон ажы-төлү «Өлүм ч полктун» чыскаалынга кижип, Балдайган Содунамов Ондарнын чуруун тудуп алга кылаштажыр болза, ажырб деп бодаар мен.

Ол чеден беш харлап чарааш, өске оранче чоруй барга Бодунга-даа, өске-даа кижик негелделиг, ак сеткилдиг кичүве. Акымны сактып келге оон дугайын бодап орташ, чогаарланыр мен.

Алдын-оол ОНДА

Кызыл хоора

Бо материалды бижип эгелзенимниң кол-ла чылдагааны болза, улуг оглум Москвада он ажыг чыл чурттап, ажилдап чоруур. Оглумнуң уруу, уйнуум Москва хоорайга бичизинде уруглар садынга турган. Ам бо чылын он бирги классты доозупкан. Ийи чыл бурунгаар чайын дыштанылгазында келгеш, меңээ: «Кырган-ачай, мээң орус эштерим «Россия дээр-ле чүгле орустарнын чурту-дур» дээрлер. Ол чүнү чугаалап турарыл дээр-ле ылаңгыя улуг хоорайларда школачыларнын, элээди аныяктарнын аразында Россиянын төөгүзүн, кандыг омак-сөөк чоннарлыг республикалар каттыжып турарын чедир өөретпейн турарында деп бодаар-дыр мен. Элээди аныяктар чуртунуң адын Россия деп каан боорга, оонутказын чедир билбейн, чүгле орус омактыг чоннуң чурту-дур деп билип турза база хөңнү.

1922 чылдың декабрь 30-де Бүгү Эвилелдин Советтериниң съездизинге ССРЭ-ниң тургустунганынын дугайында Керзени хүлээп алган. Ол үеде эгелеп делегейиниң политиктиг картазынга ССРЭ-деп күрүнө көстүп келген. Ол делегей төөгүзүнүг улуг чаартылга болганы билдингир. Баштай ССРЭ тургустунганда чүгле 4 эвилелдешкен күрүнелер бактаап турган. Ол болза РСФСР, Украина, Белоруссия болгаш Кавказ Республика. Оон соонда 1940 чылдарга чедир ниитизи-биле 15 эвилелдешкен болгаш автономнуг республикалар, автономнуг округтар каттыжкыш, улуг күштүг күрүнө апарганын билдир бис.

Оон соонда экономикага, социал адырга улуг сайзыралды чедип алгаш, ССРЭ делегейде эң-не улуг, бүгү чурттарга кончуг хүндүткелдиг күрүнө апарган. ССРЭ-ге ол үеде ажилдап

турган дээди удуртукчуларнын, политиктерниң частыры-биле 1991 чылда улуг ССРЭ буурап дүшкен. ССРЭ буурап дүжөргө, АКШ болгаш Европаның чамдык чурттары амырап, ол үеде ССРЭ-ниң удуртукчулары М.Горбачевту, Б.Ельцинни деткип эгелзэннер. Бистиң Россиянын Президентизи В.В. Путин ССРЭ-ниң буурап дүшкенин XX вектин төнчүзүндө улуг частырыг деп хараадал-биле онзалап демдегеп турар. ССРЭ буступ дүшкенин соонда эвилелдешкен республикалар колдуу аңгы бот догуннаан күрүнелер апарган. А автономнуг республикалар, автономнуг округтар-биле РСФСР-ниң областтары, крайлары-биле Россия Федерациязы, (Россия) деп ат-биле чаа күрүнө тургустунган. Россия (рус) орус күрүнө деп ат он бешки чүс чылдың төнчүзүндө тыттып келген. Ол үеде Россия

(Рус) деп күрүнениң кызыгаары, девискээри кончуг эвээш турганы билдингир.

Амгы үеде Россияда бедик албан-дужаалда ажилдап чоруур чамдык политиктер, депутаттар, ылаңгыя ЛДПР-ниң удуртукчузу В. Жириновский база март айда эрткен Президент сонгулдаларында кандидат турган С. Бабури Россия дээр-ле орустарнын чурту-дур деп турарлар. Ол хамаанчок В. Жириновский февраль айда «Аргументы и факты» солунга берген интервьюзунда «Россияны чүгле 30 губернияга, бир губернияга-ла 5 миллион чурттакчылыг кылдыр чарар» деп турар. Чарып турда, национал республикалар болгаш оларнын кызыгаарынын дугайында кандыг-даа чугаа турбас ужурлуг» — деп чугаалаан. Чурттуң Конституциянын дарый эде кылып тура, Россиянын хөй национал чону деп эгелзэн чүүлду ап октааш, чүгле орус күрүнө деп эгелээр ужурлуг деп турар. Ол чугаалап турар чүүлдерин Франция-биле деңнеп каан. Чүге Францияны чүгле Франция дээр-дир Ынчангаш Россияны орус күрүнө деп адаар ужурлуг деп турар. Франция дээр-ле Рос-

сия ышкыш хөй күрүнелерни эки тура-биле каттыштырбайн турар чурт ышкыш. Францияда чурттап турар хөй арабтар, негрлер болгаш өске-даа омак чон дээр-ле Францияже көжүп келгеш, чурттап артып калган мигрантылар ышкыш. Ынчангаш Францияны чер-ле Франция дээр ужурлуг.

Июнь 7-де «Шын» солунга Россиянын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Ш. Суваңнын «Дыл чокта — чон чок» деп кончуг чугула материалын база тодаргай номчудум. Күрүнө Думазынын чамдык депутаттары Россиянын чоннарынын национал дылдарын өөредилге программазы-биле эвес, а анаа факультативтиг үндезинге өөредириниң дугайында өскерилгелерни «Россия Федерациязынын өөредилге дугайында» хоойлузунче киирерин саналдааннар. Ол чүүлду дыңнааш, Россиянын чамдык регионнары дүвүрелди үндүрүп, кийгырыгларны хүлээп ап эгелзэн. Мээң билирим болза, Красноярск крайының соңгу чүгүнүг девискээринде чамдык биче буурай чоннарынын национал дылдарынын чидип бар чыдары-биле ол дылдарны

Кызыл Дептерже кирип бижээ болуп турар. Бир эвес национал республикалар боттарынын дылы чок болза, ында чон чон болур ужурлуг. Бир эвес ша ындыг улуг политиктер, депутаттар сөстүг хостуун ажылга алгаш, ынчаар частырыглыг чүүлдер чугаалап турда, бичи өөреникчилер, элээди аныяктар оларга бүзүрөп, өскээр билип Россия дээр-ле чүгле орус чонну чуртту-дур деп билип турар билдингир-дир.

Мээң бодалым болза, Россияда улуг республикаларны эвилелдешкен республикалар кылгаш, оон бичиилерин автономнуг республикалар, округтар кылдыр адааш, ССРЭ деп атты катап эгидери чугула. Оо башка ынчаар частырыглыг кылып турар болзувусса, Россия база-ла улуг ССРЭ ышкыш буурап дүжөр. Ша ындыг частырыглыг чүүлдерни кылып турар политиктерге чуртту Президентизиниң болгаш национал республикаларнын губернаторларынын талазындан сагындырыгларны кылып күзөңгич.

Оюн-оол АМЫРТА

Күш-ажылдың хоочуну

Номчукчунуң бодагы

ЧААРТТЫНГАН ССРЭ

- Юбилей

**ЧОРГААРЛАНЫП
ЧОРУУР БИС**

Чаңгысклассчывыс Валентина Киим-ооловна Салчактың бижээн шүлүү.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

Онза булуң

ДЕТКИП
ТУР МЕН

Бо чылдың июнь 19-та "Шын" солунуң 71 дугаар үндүрүлгезинде Станислав Серенот башкының Он-Кум оваазының дугайында бижээн санал-оналын номчааш, деткип олур мен. Он-Кум оваазын Тываның база бир улуг Оваазы кылдыр чарлап, ооң дагылгазын кожуун азы республика деңнелинге чылдыңна 14-кү Далай-Ламаның төрүттүнгөн хүнү июль 6-да эрттирзе дээн санал кыйгырыын бот хууда сеткилимден чөптүг деп көрдүм.

Хайыракан бистиң республикада ховар чараш, онза дагларның бирээзи болгай. Кайы ырактан дүдүскекти өттүр кажарарып көстүп кээрге, сагыш-сеткил көдүрүлүп, кижиниң карактарының уу чүгле ынаар чүткүүр, күштүг сорунза тыртыжышкынның ышкаш сагындырар. Хайыракан баары-биле аай-дедир эртип-дүжүп чорааш, Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбюнуң "Хайыракан" деп шүлүүн бо-ла сактып кээр мен.

Дүдүскектиң аразынче
Дүндүүштелдир үнө берген.
Хайыракан! Хүннөш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

Хажың-биле эрткен улус
Кандыг бодал сенээ тутпаан?
Кайгап, мактап көрбээн болза,
Канчап сени ырлап, тоолдаан.

Чоогунда дөмейи чок
Чоргаар, чараш Хайыракан.
Дөрде чалаан шимелде бооп
Төрээн черим каастап тур сен.

Сураглыг чогаалчының бо
шүлүү мээң сагыжымда мынчаар-ла таңмаланган.

Сөөлгү үеде чүгле Россиядан звес, ырак-чоок даштыкы чурттардан безин кыш, чай дивейн Тываны сонуургап, аалдап кээп турар аян-чорукчулар кайы көвей. Мында Улуг-Хем, Хайыракан дээш өске-даа онза булуңнар бар.

Ынчаарга Улуг-Хем кожуунуң чагыргазы, Тываның Чазаа аразында сүмележип дугурушкаш, Он-Кум оваазын республика деңнелинге чарлап, Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламаның төрүттүнгөн хүнү июль 6-да чыл санында улуг дагылга кылдыр эрттирип, тускай шиитпирден хүлээп алырын улуу-биле дилеп, Серенот башкының чонга кыйгызын деткип, каттыгып тур мен.

Ында тудуглар Субурган, Он-Кум оваазы Хайыракан даан сүрлүг, көрүштүг болдуруп, улам күш кири делгемчидер ийик.

Бюрбю СЕРЕН,
Кызыл хоорай.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

ТБПОУ РТ «Кызылский колледж искусств
им. А.Б. Чыргал-оола»

Внимание абитуриентам!

График работы приемной комиссии:
01 июня – 17 августа 2018 г. – прием документов
20 августа – 24 августа 2018 г. – приемные испытания
27 августа 2018 г. – зачисление абитуриентов

В 2018-2019 учебном году
колледж искусств
производит набор по
специальностям:

53.02.03 Инструментальное исполнительство

53.02.04 Вокальное искусство

53.02.05 Сольное и хоровое народное пение

53.02.06 Хоровое дирижирование

53.02.07 Теория музыки

51.02.01 Народное художественное творчество
(по видам)

Хореографическое творчество

54.00.00 Изобразительное и прикладные
виды искусств

Срок и форма обучения: очная 3 года 10 месяцев

51.02.03 Библиотечное дело

Срок и форма обучения: очная 2 года 10 месяцев

Для поступающих без подготовительных отделений
Сроки проведения курсов:
13 – 18 августа 2018 г.
Для абитуриентов будут проводиться занятия
по музыкально-теоретическим и специальным дисциплинам
Телефон для справок:
Учебная часть: 8(39422) 2-34-18, 8-923-266-50-33
Более подробная информация на сайте колледжа: ККИ-ТУВА.РФ

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ:
«ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.)
по городу и за Саяны. Грузчики.
Тел. 8-905920-2290 Андрей

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино»
(3 т., будка) по городу и за пределы.
Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618,
8-983-593-4967

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т.,
25 куб.м. Межгород; 1,5 т. по городу
Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802,
8-983-368-5054

**Бригада «Авырал», СТРОИМ
ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт,
гипсокартон, панели, ламинат, за-
ливаем фундаменты. Качественно,
в срок. Оплата по договоренности.
Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-5748**

БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду ОГРН
316171900058300 Работаем круглый
год 8-913-356-7502 Кредитование че-
рез АО ОТП Банк, АО «АльфаБанк»

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и
районам. Грузчики.
Тел. 8-929-316-4271

КУПЛЮ ЯПОНСКОЕ АВТО в любом
состоянии, после ДТП, проблемные,
неисправные.
Viber, Whatsapp 8-913-445-3999

КУПЛЮ ДОРОГО СТАРИННЫЕ:
буддийские фигуры, восточный
антиквариат, вазы, иконы и картины
от 50 тыс. руб.
Тел. 8-920-075-40-40 (antikvariata22@
mail.ru)

КХН Кызылдың чер өрүмнээр ком-
паниязы КУДУКТАРНЫ КАЗЫП
КЫЛЫП ТУРАП. Кожууннарже үнүп
турар.
Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005
ОГРН 311171925600012

Набираю группу монгольского язы-
ка. Тел. 8-923-543-9383

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Поле-
вая, 6. Тел. 8-923-552-3932

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гра-
вировка портретов, фотокерами-
ка, установка. Правый берег, пер.
Саянский, 23.
Тел. 8-913-359-9494,
8-923-380-9494

**ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капитал-
ка, доска, заборная, прожилыны.**
Доставка. Кредит Русфинанс Банк
Тел. 8-923-383-1575 ОГРН
307246831700175

**ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИ-
МЕНТЕ** комплектация на дома,
бани, гаражи (стены наружные и
внутренние, лаги, пол, потолок, кры-
ша); по индивидуальным размерам.
Доставка в город бесплатно. Адрес:
Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы.
Тел. 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

ПРОДАМ самоблагодуренный
теплый бревенчатый дом в бл. Каа-
Хеме г. Кызыл. Имеется времянка
3х6 жилая теплая, ухоженная, баня,
огород, сарай, угольник, вода в
доме. Все в собственности. Стои-

мость... Торг. Без посредников. Тел.
8-913-353-3166

**Малчыннар турлагларына СУГ
КУДУКТАРЫН** өрүмнөп казып
турар.
Тел. 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

Балгазынга ажилдап, чурттаар
күзөлдүг эмчилер болгаш башкы-
ларга база кижизиг өг-бүлөгө бажың
ээлдиксел тур мен. Ай санында
свет өртөзүн төлөп турар. Харыл-
жазыр телефону: 8-923-269-6473,
8-901-019-6397, 8-923-261-0477.

Бетон, тууйбу, пилотматериалдар,
центрикдээрбектери, ФБС блоктары,
кошпалар садып турар. Телефон:
83942240572, 89232619924.

**Хуу Чуртталга бажыңы тудуп
алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН**
садып турар.
Тел. 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

ХОЙ ДҮГҮН улуг өртөккө хүлээп ап
турар Мира 13. ГОРПО База РПС
чанында 9 дугаарлыг газельдин
сөөлгү доктаамы.
Тел. 8-923-540-5491

ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чел, ку-
дуруктары) эки өртөккө садып ап
турар бис.
Тел. 8-913-343-6677.

**48 размерлиг, эки байдалдыг хөрээ-
жен улус идик-хевин садып тур
мен.** Шуптузуңуң өртөз 500руб. Тел.
8-913-350-4202

Расч. счет № 4060381090004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
ОКПО 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлагынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-би-
дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңдагылары дээш автор
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоне долга

КАРКАСНЫЕ ДОМА

Преимущества каркасного дома:

- Теплый
- Маленькие затраты на отопление
- Не надо ждать усадки
- Теплый пол
- Быстрое возведение

«под ключ»

СТРОИМ:*

ДОМА

ПРИСТРОЙКИ

ГАРАЖИ

ОБЩЕЖИТИЯ

ТОРГОВЫЕ ПАВИЛЬОНЫ

УСЫРАЕМ ВАШУ КРЫШУ И

НАДСТРАИВАЕМ 2 ЭТАЖ

ТАКЖЕ ОКНА, ДВЕРИ,

ФАСАДНЫЕ РАБОТЫ

4м 240 тыс. руб. 6м 360 тыс. руб. 9м 540 тыс. р.

МАТЕРИАЛ+РАБОТА

Сертифицировано. Рек.

ИП Монгуш Р.К. ОГРН 308171932

Компания «СтройМат

ул. Кочетова, 162/1 (возле мо

8-923-555-77-

Чоннуң кичээнгеинге В.Б. Кара-Салдың 80 харла

нынга тураскааткан СУБУРГАН тудуунга ачы-буян ма

фону июль 7-де Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунга болб

зын чарладыыс.

Кара-Хөл суму чагыргазы, оргбөлү

Харылзажыр телефоннары: 8-923-381-44-80,

8-923-266-25-68, 8-923-263-01-48.

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР
ДУГАЙЫНДА

2018 чылдың июль 4-түн хүнүндө 14 шактан 16 ша-
чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Ти
Республикада истелге эргелелиниң удуртукчезунуң би
оралакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Бай-Тайга кожу-
нуң Тээли суурунуң Комсомольская кудумчезунуң 19 дуг-
бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр.

Хүлээп алыр чери: Бай-Тайга кожуунуң админист

циязы.

КУПЛЮ АВТО

по выгодной цене.

Тел. 8-923-385-7007

«Тываполиграф КХН»

Офис өрээлдерин аренда

дужаап турар.

Тел. 8(39422)3-04-71,

3-04-47.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Х-
ского района поступило з-
ление от гр. Российской
дерации. Очур-оол Надеж
Монгушевы о предоставле-
земельного участка в аре-
сроком на 49 (сорок девять)
из земель сельскохозяйст-
ного назначения для веде-
личного подсобного хозяй-
на полевых участках, рас-
женного по адресу: Россий-
Федерация, Республика Т-
Чаа-Хольский район, с. Ак-Д-
местечко «Улуг-Дон», с об-
площадью 25111 кв. м. с ка-
тровым № 17:14:0601003:142

В рамках действующего з-
нодательства в течение 30 д-
со дня опубликования дан-
информации администра-
Чаа-Хольского района при-
мает письменные возраже-
по данному заявлению.

Начальник отдела по
мельным и имущественн-
отношениям админист-
ции Чаа-Хольского кожу-
КЕНДЕН)

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кузугет,
А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, улутпур болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б.
Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 4060381090004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
ОКПО 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлагынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-би-
дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңдагылары дээш автор
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоне долга

Неделяның тиражы: 9669 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3173